

Két bolgár-törökből másolt analitikus múlt a cseremiszenben

The verbal morphology of Cheremis dialects displays a certain variety in the formation of Past II. The two most frequent variants are of the kind *tolōnam* ~ *tolōn ulam* 'I came'. It is held by many that the former derives from the latter via agglutination. However, the past form of the *tolōnam* type has an exact counterpart in Northern Chuvash.

The negative of both past forms is *tolōn omāl* or *tolōn amāl* (depending on the dialect) 'I did not come', which is a regular negation of a past form **tolōn ulam*. The present author concludes that it was this latter form that first spread in Cheremis, but it was later superseded by *tolōnam*. Both past forms are of a Turkic type, based on the verbal adverb (*tolōn*), a structure unknown in Finno-Ugric but characteristic of Turkic. The form *tolōn ulam* has no counterpart in Chuvash and indeed could not have one formerly either, because in Chuvash the personal ending always attaches to the main verb and not to the auxiliary in the analytical past tenses. Tatar lacks such a past formation, thus Cheremis can only have borrowed it from a now extinct Bulgar-Turkic dialect.

1. A cseremiszenben a II. múlt időnek több változatát ismerjük, melyeket az alábbiakban a *tol-* 'jön' ige segítségével mutatunk be.

1. Sg1	<i>tolōnam</i>	2. <i>tolōnam</i>	3. <i>tolōn-lam</i>	4. <i>tolōn ōlam</i>
	2 <i>tolōnat</i>	<i>tolōnat</i>	<i>tolōn-lat</i>	<i>tolōn ōlat</i>
	3 <i>tolōn</i>	<i>tolōn</i>	<i>tolōn</i>	<i>tolōn ōleš</i>
P11	<i>tolōnna</i>	<i>tolōn ulōna</i>	<i>tolōn ūlna</i>	<i>tolōn ōlōna</i>
	2 <i>tolōnda</i>	<i>tolōn ulōda</i>	<i>tolōn ūlōda</i>	<i>tolōn ōlōda</i>
	3 <i>tolōnōt</i>	<i>tolōn ulōt</i>	<i>tolōn-lūt</i>	<i>tolōn ōlōt</i>

Az első változat a legelterjedtebb, ezt használja mindkét cseremiszi irodalmi nyelv.

A második változat elterjedtsége is igen nagy, elsősorban a cseremiszek legnagyobb tömbje, a központi nyelvjárást beszélők élnek vele. Wichmann (1953: 118) a hegyi alakokkal szemben ezt a változatot adja meg keleti párhuzamként, Regulynál is ez a változat szerepel (l. Budenz 1864: 76).

A harmadik változat az északnyugati nyelvjárásterületen van meg (l. Ivanov–Tužarov 1970: 169).

A 4. változatot az erdei alnyelvjárásterületről közli A. A. Savatkova (2002: 202) Kužmino faluból, s ezt a változatot találjuk – némi fonetikai különbséggel – az 1775-ben kiadott első cseremiszi nyelvtanban is (Sebeok – Raun 1956: 90–91).

A 3. változat, úgy látszik, az északkeleti cseremiszi vidékeken is megvan a vjatkai alnyelvjárásban. Beke gyűjtéséből az általa malmyžinak nevezett szövegek tartoznak ide. Morʼal faluból ilyen alakokat közöl: *ilen-līt* 'éltek', *puren-līt* 'bementek', *kočkūn-lūt* 'megették' (Beke 1961: 136).

A szöveg rövid volta miatt csak a Pl3-ra vannak példák, de feltehetően megvan a teljes paradigma.

Budenz (1864: 75–77) Reguly nyomán ismerte a tárgyalt cseremiszi múlt II. változatát, de a bibliafordításban előforduló *lüden-lam* 'féltem' alak alapján, melyet Wiedemann sajtóhibának tartott, tudomása volt a 3. változat létezéséről is. A 2. változat egyes számai rövid alakjait Budenz így magyarázza (i. h.): – „Hogy a Regulyféle *tolon ulna* v. *ulona*, *tolon uloda*, *tolon ulod* az *ulam* többesszámával, mint segédigével összetett alakok, azt látja mindenki; de az egyszámúbeli *tolonam*, *tolonad* nem látszanak első tekintetre összetettnek, s mégsem lehetnek egyebek, mint *tolon-ulam*, *tolon-ulad*-ból összerántott alakok. Az összerántásnak lehetőségét eléggé magyarázza a segédige gyenge hangsúlya, mert a *tolon* első szótagjában van; így *tolonulam* lett *tolonlam*, s végre *tolonam*...”

Jegyezzük meg mindjárt, hogy a *tolonulam* (: *tolōn ulam*) alakban a hangsúly az utolsó szótagra esik.

Galkin cseremiszi történeti alakjában a tárgyalt múlt idő első két változata alapján (ő a többi változatról nem tud) Budenz okfejtésének ismerete nélkül felteheti, hogy a II. múlt a következőképpen alakult ki: *tolōn + ulam* > *tolōnam* 'jöttem'; *tolōn + ulat* > *tolōnat* 'jöttél' stb. (Galkin 1964: 134).

Budenz és Galkin magyarázata első pillantásra logikusnak látszik, de mindjárt felvetődik a kérdés, hogy a 2. változatban miért csak az egyes számban ment végbe a raggá válás. Jegyezzük meg, hogy más hasonló agglutinációs folyamatra nincs példa az őscseremiszi utáni időkből.

Már több mint húsz évvel ezelőtt rámutattam (Bereczki 1983: 222), hogy az 1. változatként bemutatott paradigmának pontos mását találjuk az északi csuvasban (Ašmarin 1898: 388), pl.

Sg1 <i>kajsatōp</i> 'mentem' stb.	Pl1 <i>kajsatpōr</i>
2 <i>kajsatōn</i>	2 <i>kajsatōr</i>
3 <i>kajsa</i>	3 <i>kajsa</i>

A *kaj-* 'megy' igetőhöz a *-sa* határozói igenévképző járul, s ezt követik a személyragok. A cseremiszi és a csuvas között az az egyedüli különbség, hogy a csuvas Pl3 ragtalan, a cser. *tolōnōt* alak végén viszont ki van téve a *-t* többesjel, amely nyilván a jelen idejű *tolōt* 'jönnek' alak analógiás hatásával magyarázható.

Nem lehet kétséges, hogy a cseremiszi másolta le a csuvas mintát, s nem fordítva történt a dolog. A határozói igenévi alak felhasználásával megformált múlt idők a török nyelvekre jellemzők (l. Tenišev 1988: 412–423). Levitskaja (1976:

70–71) a csuvason kívül még hét török nyelvből idéz teljesen analógiás múlt idejű igealakokat.

Valószínűtlennek tűnik, hogy az egyik múltidő-változatban a cseremiszi nyelvterület túlnyomórészt teljes egyöntetűséggel végbement a hangsúlyos létige agglutinációja, a másokban pedig meg se kezdődött. Több érv szól amellett, hogy eredetét tekintve két igeidővel van dolgunk, melyek két prototípusát az 1. és a 4. változat képviseli, s a 4. változat időben megelőzte az 1.-öt. Ezt az bizonyítja, hogy addig, amíg az állító alakoknál négy változatot találunk, a tagadó alak a nyelvjárástól függő csekély fonetikai különbséget leszámítva egységes: k. *tolân omâl* ~ ny. *tolân amâl* 'nem jöttem'; k. *tolân otâl* ~ ny. *tolân atâl* 'nem jöttél' stb. Ezek az alakok a 3. és a 4. változat állító alakjainak szabályos tagadásai (*omâl* < **om ulo*, *amâl* < **am ulô*).

A hegyi irodalmi nyelv a *tolâelam* 'nem jöttem', *tolâelat* 'nem jöttél' stb. típusú tagadó alakokat használja. Ez a fajta tagadás a török nyelvekre jellemző, ahol a *-ma/-mä* tagadó infixum fejezi ki a tagadást, pl. csuv. *kajsatâp* 'mentem' ~ *kajmasatâp* 'nem mentem' (Ašmarin 1898: 388). A cseremiszi a csuvas tagadó infixumot a *-te/-de* fosztóképzővel adja vissza. Ez a tagadás újabb jelenség a hegyi cseremiszből, a Volgától északra kirajzolt hegyi cseremiszi településeken ismeretlen (Bereczki 1971: 25–48; 2002: 93). Egyébként a *tolâelam*, *tolâelat* stb. alakokban a *-lam*, *-lat* a létige maradványa, amint erre L. Vasikova (1959: 288) már rég rámutatott. Végeredményben ez a fajta tagadás is csak a 3. és a 4. múltidő-változat alapján alakulhatott ki.

Összefoglalásképpen azt mondhatjuk, hogy a 3. és a 4. múltidő-változat megelőzte az elsőt, a 2. változatnak pedig a két típus keveredéséből kellett létrejönnie.

Mind a kuźminói nyelvváltozat, mind az északnyugati nyelvjárás a Volga jobb partján beszélt hegyi alnyelvjárás északabbra áttelepült cseremiszi nyelvéből alakult ki. Az áttelepülésnek jóval a tatárjárás után kellett végbemennie, mivel a bolgár-török-csuvas hatás tekintetében nincs lényeges különbség a déli és az északi csoport között. Ez utóbbiaknál csak a 3. és a 4. múltidő-változat van meg. Ebből logikusan az következik, hogy a kirajzáskor csak ez volt meg a délieknél.

A hegyi cseremiszi kb. a 15. sz. közepén elszigetelődött a keletibbi cseremisziektől. Mint láttuk az 1. múltidő-változat állító alakjai teljesen azonosak nyugaton és keleten, tehát még arra az időre megy vissza, mikor a hegyiek kapcsolatban álltak a keletibbre lakó cseremiszekkel. Az északnyugati nyelvjárást beszélők kirajzása és a hegyieknek a keletibbre lakó cseremisziektől való elszakadása között kb. 100 év telhetett el. Ez kevés a feltételezett nagy fokú agglutináció végbemeneteléhez.

2. Budenz (1864: 78) Reguly nyomán idéz egy pluszkvamperfektumot, amely a következőképpen hangzik:

Sg1 <i>tolon e'em</i>	P11 <i>tolon e'na</i>
2 <i>tolon e'et</i>	<i>tolon e'ða</i>
3 <i>tolon e'e</i>	<i>tolon e'eve</i>

Reguly adatainak mai átírása *tolün ðl'əm*, *tolün ðl'ət*, *tolün ðl'e* stb. lehet, s a P13 *tolon e'eve* (ɔ: *tolün ðl'ewe*) alak alapján ítélve a nyugatias vonásokat is mutató, de azért a keleti nyelvjáráshoz tartozó volgai alnyelvjárásból származhatnak. A keleti nyelvjárásterületről ma nem ismerünk ilyen múltat, s csak az északnyugati nyelvjárásban találjuk meg a párhuzamát az alábbi formában:

Sg1 <i>kaštən űl'üm</i> 'jártam' stb.	P11 <i>kaštən űlnä</i>
2 <i>kaštən űl'üc</i>	2 <i>kaštən űl'dä</i>
3 <i>kaštən űl'ö</i>	3 <i>kaštən űl'ewə</i>

(Ivanov – Tužarov 1970: 173).

A fentebb tárgyalt *tolən ulam* és ez utóbbi *tolən ðl'əm* alakok között mindössze az a különbség, hogy az elsőben a segédigeként szolgáló létige jelen időben áll, a másodikban I. múlt időben. A tatárra jellemző, hogy a személyragok a segédigéhez járulnak, mint a szóban forgó két cseremiszi múlt időben. A tatár hatást azonban mindkét esetben ki lehet zárni. A *tolən ulam* típusú múltnak nincs tatár párhuzama, a *tolən ðl'əm* típusúnak van, pl. *ala idəm* 'vettem' (-a = határozói igenévképző; *idəm* 'vala'), de ennek a múltnak az északnyugati nyelvjárásban való megléte kizárja a tatár eredet lehetőségét.

A *tolən ulam* és a *tolən ðl'əm* típusú múltak (határozói igenév + segédige) csak török mintát utánozhatnak, de mint láttuk, a tatárból nem származhatnak, a csuvasban pedig nincs párhuzamuk. Nem lehetséges-e, hogy a csuvasban régebben megvoltak ezek a múlt idők, de idővel kivesztek? Ezt a lehetőséget is ki kell zárni, mivel a csuvasban minden analitikus igeidő és igemód úgy van megformálva, hogy a személyragok a főigéhez járulnak, a segédige pedig a személyrag nélküli Sg3-ban áll utána. Kivétel nincs. Marad tehát egyedüli lehetséges forrásként a bolgár-török B1 változata, melynek hatása a cseremiszi szókészletben is kimutatható (l. Agyagási 2003: 40–45).

A bolgár-török–csuvas–cseremiszi nyelvi kapcsolatok, amint azt Róna-Tas meggyőzően bebizonyította, nem régebbiek a 13. sz. közepénél (1973–1974: 135). A tatárjáráskor a bolgár-török lakosság tömegesen menekült nyugat felé, s többek közt rátelepedett a cseremiszi délnyugati szárnyára, s így feltehetően nagy területen kétnyelvűség alakult ki. A bolgár-török hatást követte a csuvas.

Ha a bolgár-török B1 változatában használatosak voltak olyan analitikus igealakok, amelyekben a személyrag a segédigéhez járult, ez még egy tekintetben módosítja, vagy legalább részben módosítja eddigi nézeteinket.

A mord. E *kundil'ín* ~ M *kundalán* 'fogtam' stb. múlt idejű alakokban a befejezetlen melléknévi igenévi alakokhoz járul az E *ul'ems* ~ M *uləms* létige némileg csonkult alakja.

A mordvinban tehát a befejezetlen melléknévi igenévhez, a cseremiszből a határozói igenévhez járul a létige. A cser. *-en/-ən* határozói igenévképző is eredetileg befejezetlen melléknévi igenévképző volt, néhány megkövesedett kifejezésben ennek máig megőrződött a nyoma, pl. *šočən awa* 'szülőanya' (Isanbaev 1961: 61–62). A török nyelvekben is legtöbb esetben melléknévi igenévből alakult a határozói (Tenišev 1988: 471–472), s a cseremiszből is török hatásra lett a befejezetlen melléknévi igenévből határozói.

Serebrennikov (1967: 159) utal a szóban forgó mordvin múlt idő csuvas, tatár, baskír, cseremisiz és permi analógiáira, de közelebbit nem mond róluk. Nyilván a létige felhasználásával megformált analitikus múlt időkre gondol általában véve.

Magam már rég utaltam arra, hogy a mordvin analitikus múlt a tatárral mutat közelebbi rokonságot (Bereczki 1983: 223). Ezt kizárni nem lehet, de a cseremisiz párhuzam alapján, amely nem lehet tatár, a mordvin analitikus múlt bolgár-török eredete ugyanúgy lehetséges.

Bibliográfia

- Agyagási Klára (2003), Egy volgai bolgár jövevényszó a mari nyelvjárásokban. *šərča* 'üveggyöngy'. NyK 100: 40–45.
- Ašmarin, N. I. [Awmarin, N. I.] (1898), Materialy dliá i ssl edovani á quvawskogo ázyka. Ti po-l i tografi á l mperatorskogo Uni versi teta, Kazaní.
- Beke Ödön (1961), Mari szövegek III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bereczki Gábor (1971), Cseremisiz szövegmutatványok. NyK 73: 25–48.
- Bereczki Gábor (1983), A Volga–Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Balázs János (szerk.), Arális nyelvészeti tanulmányok. Tankönyvkiadó, Budapest. 207–236.
- Budenz József (1864), Cseremisiz tanulmányok. NyK 4: 48–105.
- Galkin, I. S. [Gal kin, I . S.] (1964), l stori qeskaá grammati ka mari j skogo ázyka I. Mari j skoe kni xnoe izdatel í stvo, Jowkar-Ola.
- Isanbaev, N. I. [I sanbaev, N. I.] (1961), Деепричастия в марийском ázyке. Марийское книжное издательство, Jowkar-Ola.
- Ivanov, I. G. – Tužarov, G. M. [I vanov, I . G. – Tuxarov, G. M.] (1970), Severo-zapadnoe nareqie mari j skogo ázyka. Марийское Книжное Издательство, Jowkar-Ola.
- Levitskaja, L. S. [Левитская, Д. С.] (1976), Историческая морфология чувашского ázyka. Наука, Москва.
- Róna-Tas András (1973–1974), Középmongol eredetű jövevényszavak a csuvasban II. NéNy 17–18: 125–141.

- Savatkova, A. A. [Savatkova, A. A.] (2002), Gornoe narečie marijskogo ázyka. Savari ae.
- Serebrennikov, B. A. [Serebrennikov, B. A.], (1967), I stori qeskaá morfologi á mordovski h ázykov. Nauka, Moskva.
- Tenišev, E. R. [Tenišev, E. R.] (1988) (red.), Sravni tel íno-i stori qeskaá grammatika túrski h ázykov. Morfol ogi á. Nauka, Moskva.
- The first Cheremis Grammar (1775). A facsimile Edition with Introduction and Analysis by Thomas A. Sebeok and Alo Raun. The Newberry Library, Chicago, 1956.
- Vasikova, L. (1959), Imperfekt ja perfekt mari keeles. Emakeele Seltsi Aastaraamat 4: 286–298.
- Wichmann, Yrjö (1953), Tscheremissische Texte mit Wörterzeichnis und grammatikalischem Abriß. Zweite Auflage. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.